

HISTORY

Криськов А.А.

Дані обмеження землекористування в Подільській губернії (1891-1894 рр.) як джерело вивчення соціально-економічних трансформацій

*Криськов Андрій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії
Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, м. Тернопіль, Україна*

Анотація. Статтю присвячено дослідженню спроби ліквідації сервітутного права як одного із найпоширеніших залишків періоду феодалізму в аграрному секторі Подільської губернії. Приділена увага питанню межування та впливу сервітутів на ефективність господарювання в регіоні.

Ключові слова: *сервітут, межування, маєток, Подільська губернія*

Скасування кріпосного права 19 лютого 1861 р. та переведення селян Правобережної України на обов'язковий викуп згідно з законом 30 липня 1863 р. поставили цілий ряд питань по землевлаштуванню та землеустрою. У цьому відношенні набули актуальності проблеми розмежування селянських та поміщицьких земель і скасування сервітутного права, оскільки це перешкоджало мобілізації земельної власності.

У вітчизняній історіографії дане питання не дістало належного висвітлення. Тому цілком дослідження є показати, як впливали нерозмежованість земель та наявність сервітутного права на мобілізацію земельної власності та на перехід до інтенсивніших форм господарювання.

Сервітути – обмеження власності, які надають особам, на користь яких вони встановлені, речові права користування (так звані "права в чужій речі") чужим нерухомим майном в точно визначеному розмірі [1, с. 629]. Очевидно, що за існування кріпосного права на сервітути не зверталось багато уваги, оскільки вся земля і самі селяни, як носії цього права, належали поміщику. Під час реформи 1861 р. на Правобережжі України за основу землеустрою селян були взяті інвентарі 1847-1848 рр., оскільки уряд імперії був зацікавлений у збереженні платоспроможності селянства. Тому за селянами залишилося право користування угіддями в поміщицькій власності, тобто право випасу худоби в поміщицьких лісах, право сінокосіння в них тощо, крім не згаданого у "Місцевому Положенні" права випасу худоби на толоках, для встановлення та роз'яснення якого було видано закон 4 квітня 1865 р. [2, арк.1]. Він вказував на неприпустимість знищення толочного сервітута "... впродовж до остаточного розверстання угодий в тих поміщицьких полях, которые находятся чрезполосно в общем севобороте". Також вказувалося на те, що право випасання худоби на толоках в полях спільних сівозмін не може бути зменшене однією стороною на шкоду іншій, а, отже, зменшення в такому полі з боку поміщика кількості землі під толокою внаслідок якихось причин визнавалося порушенням прав селян [3, арк.36-36зв.].

Важливим було також ліквідувати черезсмузжя, яке перешкоджало зміні способу обробки орних площ, а також було джерелом різного роду конфліктів між поміщиком та селянами. Так, в селі Майдан-Голенищівський Летичівського повіту селянська земля знаходилась у черезсмузжі з поміщицьким лісом і складалася з 25 ділянок, тому селяни постійно перебували у напру-

жених стосунках з землевласником через необхідність добиратися на свої землі через власність останнього, який звинувачував їх у вирубці лісу та перешкоджанні вести лісове господарство [4, арк.76зв]. У маєтку Немаїринці Проскурівського повіту 37 ділянок селянської землі перебували у черезсмузжі з 99 ділянками поміщицької [4, арк.75].

У 1882 р. питання сервітутного права в Подільській губернії стало предметом уваги імператора Олександра III, який наказав вирішити дану проблему міністру внутрішніх справ графу Толстому. Однак МВС вже у 1884 році повідомило Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Дрентельна, що "...упразднение этого права путем общей законодательной меры ... представляется опасным для спокойствия всего населения края, среди которого оно может быть истолковано как стеснение и уменьшение его земельных прав, вызвав тем крайне нежелательное брожение в умах крестьян" [2, арк.17]. Таким чином, проблема залишалася невирішеною.

І сервітути, і черезсмузжя були наслідком нерозмежованості маєтків. Якщо поміщики прагнули розмежування, то селяни були категорично проти, бо усвідомлювали, що втратять різного роду сервітути, а особливо толочний – право спільного з поміщиком випасу на стерні. Необхідно врахувати, що більшість поміщиків і селян вели трипільне господарство, яке було передумовою існування толочного сервітута. Тому, якщо поміщик хотів перейти до нової системи господарювання (багатопілля, вирощування технічних культур), то він мусив вирішити питання сервітутів і черезсмузжя.

До 1879 р. в Подільській губернії практикувалося розмежування угідь шляхом "коштного межування", тобто між селянами і поміщиком укладалася угода про розмежування, яку після розгляду з'їздом мирових посередників затверджувало Подільське губернське по селянським справам Присутствіє. Поміщик і селяни за власний кошт оплачували роботу землемірів та виготовлення необхідної документації. Однак, у 1879 р. міністерство юстиції заборонило проведення такого межування. Своє рішення воно пояснило відсутністю правової бази, яка б регламентувала цей процес та втратою селянами при такому межуванні сервітутних прав без відповідної за це винагороди "...несмотря на то, что означенное право закреплено за крестьянами выкупными актами, а потеря его без вознаграждения отражается невыгодно на экономическом быте сельского на-

селения и толкуется им как уменьшение законом укрепленных за ним имущественных прав" [5, арк.15зв.].

13 лютого 1891 р. під головуванням міністра внутрішніх справ було створене "Особое Совещание" з генерал-губернаторів Північно-Західного (генерал Каханов) і Південно-Західного (генерал-лейтенант Ігнат'єв) країв та товариша міністра внутрішніх справ сенатора фон Плеве. "Особое Совещание" визнало, що "порядок вещей, при котором собственник имения лишен возможности по своему усмотрению затратить средства на улучшение его культуры и эксплуатации ... несогласуется с экономическими интересами государства и не может быть признан надлежащим сохранению" [4, арк.68зв.]. Одночасно "Особое Совещание" виявило розуміння того, що розмежування та скасування сервітутів негативно відіб'ється на матеріальному становищі селянства. Тому пропонувалось скасувати сервітуту одночасно з проведенням державного межування земель. Передбачалося, що за ліквідацію сервітутів селяни мали отримати винагороду, обов'язково у вигляді прирізки їм земельних наділів із земель поміщика [4, арк.69-72].

У тому ж 1891 р. генерал-губернатор Ігнат'єв зустрівся з трьома цивільними губернаторами Правобережної України для ознайомлення їх з результатами обговорення у Санкт-Петербурзі питання про подолання черезсмузжя та скасування сервітутного права [6, с. 120]. Результатом зустрічі стало проведення дослідження землекористування і землевлаштування в губерніях Київській, Подільській і Волинській [1, с. 633]. Обстеження проводилося мировими посередниками, а їхні дані оброблялися в губернських по селянських справах Присутствіях. Всього на протязі трьох років було описано 77 нерозмежованих та 450 розмежованих маєтків Подільської губернії.

Таблиця 1. Обстежені у 1891-1894 рр. нерозмежовані маєтки Подільської губернії [4, арк.32зв.-58].

Назва повіту	Кількість обстежених маєтків
Кам'янецький	10
Проскурівський	9
Летичівський	6
Літинський	6
Брацлавський	6
Гайсинський	6
Ольгопільський	6
Вінницький	4
Балтський	5
Ямпільський	6
Ушицький	7
Могилівський	6

Згідно даних мирових посередників найпоширеним видом сервітуту в губернії виявилось право випасання худоби на толоках. Він діяв у 6 маєтках Кам'янецького повіту, в 7 маєтках Проскурівського, у 2-х - Летичівського, в 3-х Вінницького, Літинського і Могилівського, у всіх обстежених маєтках Брацлавського, в 4-х Балтського, Гайсинського та Ольгопільського, в 5-ти маєтках Ушицького та Ямпільського, а, загалом, у 52 маєтках (67,5%) з 77 обстежених. Другим за поширенням було право на користування поміщицькими ставками та на риболовлю. Воно діяло в 12 обстежених маєтках (15,6%). Крім цього, існували ще й такі види сервітутних прав: випас худоби в поміщиць-

кому лісі (9 маєтків), користування поміщицьким лісом (2 маєтки), утримання пасік в поміщицькому лісі (2 маєтки), утримання садів у поміщицькому лісі (1 маєток) [4, арк.32зв.-58].

У цілому ряді обстежених маєтків було одночасно кілька сервітутів. Наприклад, в маєтку Людвіка Липського (Кам'янецький повіт) селяни мали право користуватися садами і пасіками в поміщицькому лісі [4, арк.32зв.-33], в маєтку Миколи Непорицького (Проскурівський повіт) – крім права на водопій для худоби у двох поміщицьких ставках, селяни мали сервітут на вимочування коноплі в третьому ставку Непорицького [4, арк.35зв.-36]. В маєтку Адама Орловського (Літинський повіт) селяни користувалися правом риболовлі, випасу худоби на толоках, стернях і в поміщицькому лісі, а також мали на сервітутному праві майже 62 десятини лісу [4, арк.39зв.-40].

Обстеження 1891-1894 рр. показали: 1). У нерозмежованих маєтках з сервітутами лише 1/5 (11 тис. десятин) польової поміщицької землі залишалася під толоку, а селянської – 1/4 (13690 десятин) [4, арк.73зв.]. Це свідчить про те, що відбувався відхід від трипілля як основної системи ведення господарства. І, якщо для поміщиків цей процес був пов'язаний з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва (21 з 77 обстежених маєтків перейшов до багатопільної системи), то для більшості селян – з нестачею земельних угідь. Адже поміщики переходили до нових систем господарювання порушуючи сервітутні права селян, засіваючи частину спільної толоки кормовими травами, чим змушували останніх розорювати сінокоси. 2). В 25 з 77 обстежених маєтків селяни не користувалися толочним сервітутом через незнання своїх прав, а в 6 маєтках вони орендували пасовища або в поміщика, або в сусідніх економіях [4, арк.74]. 3). Обстеження охопило 13 тисяч селянських дворів з населенням у 66 тисяч осіб. В середньому на кожний двір припадало по 1 десятині власної толоки селянина і близько 0,5 десятини поміщицької. В той же час, в середньому на кожний двір припадало по 6 голів різної худоби, для харчування якої необхідно було не менше 3 десятин пасовищ [4, арк.74зв.]. Тобто, навіть разом із толочним сервітутом селяни мали в середньому у 2 рази менше необхідної кількості пасовищ. Тому можна зрозуміти селянина Ф. Соловку з с. Стрижавки маєтку графа Грохольського, який після скасування поміщиком пасовищного сервітуту на сільському сході заявив, що після цього селянам прийдеється помирати, бо без пасовищ вижити неможливо [7, с. 82]. 4). Обстеженням було встановлено, що в поміщиків худоби у 8-10 разів менше, ніж у селян, тому вони мало користувалися спільними толоками. Лише у маєтках, які знаходились в орендарів, спостерігалось прагнення використати толочний сервітут шляхом надання толок для випасу селянам за гроші [4, арк.75].

На основі обстежень, які охопили більше 1/4 маєтків Поділля, та вказівок "Особого Совещания" місцеве Присутствие у 1894 р. виробило "Проект закона о размежевании", який складався з 65 статей [4, арк.94-103]. Обстеженням були також охоплені всі розмежовані на той час маєтки губернії. Результати виявилися досить цікавими в плані з'ясування питань змін кількості худоби у селянства після розмежування, оренди селянами

земель в економіях під випаси та переходу на нові сіво-зміни. За даними обстежень після розверстання кіль-кість худоби у селян збільшилася у 246 маєтках, змен-шилася – у 170 маєтках, залишилася без змін – у 34 маєтках. Селяни орендували землі під пасовища у по-міщиків по 231 маєтку, не орендували – у 217 маєтках (по 2 маєтках дані відсутні) [4, арк.163зв.-164]. При цьому були зафіксовані оренди як за гроші, так і за від-робітки, а іноді ці форми поєднувалися. Оренди випа-сів за гроші переважали, орендна плата ж була різною. Наприклад, селяни с. Рихта Кам'янецького повіту, кі-лькість худоби в яких зросла на 61%, наймали пасови-ща на толоці і стерні і платили по 1,5 крб. за голову худоби, селяни с. Врублівці наймали пасовище за пла-ту від 1,5 до 4 крб. за голову худоби, а селяни с. Калиня наймали 30 дес. за 150 крб. [4, арк.105зв.-107]. В той же час селяни сіл Вірмени, Гуменці, Княжпіль орендували випаси за польові роботи, а в селах Думанів, Нігин і Ходорівці – за польові роботи та плату грішми в межах 0,15-2 крб. за голову худоби [4, арк.105зв.-109]. Обсте-ження зафіксувало факти, які важко пояснити. Так, у с. П'ятничани після розмежування кількість селянської худоби зросла на 248%, але селяни не орендували зе-мель під випаси. При цьому у поміщицькому маєтку панувало однопілля, а у селян – трипілля. В с. Янчинці кількість худоби у селян зросла ще більше – на 449%, проте землю під випаси тут теж не орендували, хоча у селян існувала безтолочна сівозміна [4, арк.107 зв.-109]. Отже, коливання кількості худоби у селян не пе-ребувало в тісній залежності від розмежування.

Таблиця 2. Розмежовані маєтки Подільської губернії за да-ними обстеження 1891-1894 рр. [4, арк.105зв.-117, 120зв.-121, 124зв.-125, 130зв.-131, 133зв.-134, 139зв.-140, 147зв.-148, 151зв.-152, 161зв.-162, 163зв.-164].

Назва повіту	Кількість маєтків
Кам'янецький	47
Проскурівський	34
Летичівський	30
Літинський	28
Вінницький	46
Брацлавський	26
Гайсинський	44
Балтський	64
Ольгопільський	31
Ямпільський	39
Могилівський	42
Ушицький	19

Одним із завдань обстеження розмежованих маєтків було підтвердження або спростування тверджень ряду поміщиків щодо неможливості переходу на нові систе-ми сівозмін через існування сервітутного права та че-резсмузжя. Результати показали, що панівною систе-мою, як у поміщиків, так і в селян, залишилося трипіл-ля (дані про системи сівозмін представлені в таблиці 3). Аналізуючи підсумки обстеження розмежованих маєт-ків, Подільське губернське по селянських справах При-сутствіє дійшло досить сумних висновків, що зафіксо-вано у його "Журналі" від 1 березня 1894 р.:

Таблиця 3. Системи сівозмін у розмежованих маєтках По-дільської губернії [4, арк.105зв.-117, 120зв.-121, 124зв.-125, 130зв.-131, 133зв.-134, 139зв.-140, 147зв.-148, 151зв.-152, 161зв.-162, 163зв.-164].

Повіт	Системи сівозмін								
	У поміщиків (кількість маєтків)					У селян			
	однопілля	трипілля	чотирипілля	багатопілля	без орної землі	безтолочна	трипілля	чотирипілля	багатопілля
Балтський	-	30	18	16	-	7	21	19	17
Брацлавський	-	10	3	13	-	-	26	-	-
Вінницький	-	39	4	3	-	-	45	1	-
Гайсинський	-	40	-	4	-	-	44	-	-
Кам'янецький	1	31	9	6	-	1	30	16	-
Летичівський	-	26	-	4	-	-	30	-	-
Могилівський	-	24	-	18	-	-	42	-	-
Ольгопільський	-	18	7	6	-	-	31	-	-
Проскурівський	-	21	1	7	5	-	23	-	-
Ушицький	-	14	-	5	-	-	19	-	-
Ямпільський	-	21	4	14	-	-	34	5	-

* По 11 маєткам дані про селянські сівозміни відсутні.

"Самый же замечательный факт заключается в том, что из всех развёрстаных имений в 300 остался у помещиков тот же трехпольный севооборот, как и до раз-верстанія, помещики к интенсивной системе хозяйства не переходили, но увеличили чистый доход со своих имений на всю ту сумму, которую крестьяне вносят за пастьбу скота. ...Для перехода к интенсивной системе хозяйства недостаточно одного разверстанія земель и упразднення прав сервитутов, для этого сверх того ну-жны труд, капитал и знания, то есть такие факторы, которые очень редко находятся у землевладельца в удачном сочетании. Таким образом, в течении четверти столетия большинство разверстаній (65%) не принесло ожидаемых результатов и не привело к улучшенным системам полеводства и подъёму агрокультуры в губе-рнии" [4, арк.77зв.-78зв.]. Справді, лише 96 поміщиць-ких господарств перейшли до багатопілля, скористав-шись скасуванням сервітутного права та ліквідацією черезсмузжя.

Питання про ліквідацію сервітутів на Правобережжі України законодавчого вирішення не дістало. Поміщи-ки сервітутне право скасовували на власний ризик різ-ними шляхами: зменшували площу толоки шляхом переходу до багатопілля, раніше за селян приступали до весняної оранки, переходили до вирощування коре-неплодів, вирубували ліс і перетворювали його на орну землю, оголошували в лісах заповідні зони тощо. Лише у 1910 році у Державну думу імперії було внесено за-конопроект про скасування сервітутів з певною компен-сацією селянам. Проте подальша робота над законопроектом затяглася, а потім була перервана I світовою війною [8, с.131]. Закон про ліквідацію сервітутів так і не був прийнятий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т. XXIXа. - СПб.: Издательское дело, 1900. — С.629-641.
2. Державний архів Хмельницької області. – Ф.112. – Оп.2. – Спр.3457. – 23 арк.
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф.112. – Оп.2. – Спр.3492. – 702 арк.
4. Державний архів Хмельницької області. – Ф.112. – Оп.2. – Спр.3485. – 355 арк.

5. Державний архів Хмельницької області. – Ф.112. – Оп.2. – Спр.3476. – 107 арк.
6. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
7. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881-1904) / Андрей Матвеевич Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
8. Кудь В.О. Сервітути на Волині / В.О.Кудь // Велика Волинь: минуле й сучасність (матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції). – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. – С.129-131.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Brockhaus F.A., Efron I.A. Encyclopedic dictionary. – SPb.: Izdatel'skoe delo, 1900. – Т.ХХІХа. – S.629-641.
2. State archive of Khmelnytsky region. – F.112. – Op.2. – Spr.3457. – 23 ark.
3. State archives Khmelnytsky region. – F.112. – Op.2. – Spr.3492. – 702 ark.
4. State archives Khmelnytsky region. – F.112. – Op.2. – Spr.3485. – 355 ark.
5. State archives Khmelnytsky region. – F.112. – Op.2. – Spr.3476. – 107 ark.
6. Beauvois Daniel. Battle for land in Ukraine. Poles in the socio-ethnic conflicts / Daniel Beauvois. – Kyiv:Krytyka, 1998.– 334 s.
7. Anfimov A.M. Peasant economy of European Russia / Andrei Matveevich Anfimov. – Moskva: Nauka, 1980. – 239 s.
8. Kud' V.O. Servitudes in Volyn / V.O. Kud' // Great Volyn: Past and Present (Proceedings of the International scientific conference of local history). – Khmel'nyts'kyj-Iziaslav-Shepetivka, 1994. – S.129-131.

Kryskov A.A. Land use survey data in Podillia province as a source for studying the socio-economic transformation

Abstract. The article investigates the elimination efforts servitude rights as one of the remnants of the feudal period in the agricultural sector of Podillia province. Paid attention to the issue of survey and influence easements on promises more effective managing in the region.

Keywords: servitude, land survey, manor, Podolian province

Крыськов А.А. Данные обследования землепользования в Подольской губернии (1891-1894 гг.) как источник изучения социально-экономических трансформаций

Аннотация. Статья посвящена исследованию попытки ликвидации сервитутного права как одного из пережитков периода феодализма в аграрном секторе Подольской губернии. Уделено внимание вопросу межевания и влияния сервитутов на эффективность хозяйствования в регионе.

Ключевые слова: сервитут, межевание, имение, Подольская губерния